

*HEMEROSKOPEION=THYNNOSKOPEION.***EL FINAL D'UN PROBLEMA HISTÒRIC MAL ENFOCAT***

Francisco Javier Fernández Nieto
Universitat de València

RESUM

El nom d'*hemeroskopeion* no designa cap colònia o *emporion*, sinó que va correspondre a una talaia situada sobre el castell de Dènia i utilitzada pels grecs de l'àmbit de Massàlia per a practicar la pesca de la tonyina per mitjà de sentinella (*thynnoskopeion*) i almadraves. S'estudien també els aspectes tècnics d'aquesta manera de pesca, els econòmics (factoria de saladura a Dènia, sal) i religiosos (consagració de la talaia a Artemis com a divinitat que propicia la pesca).

PARAULES CLAU

Península Ibèrica, Colonització grega. Talaies, Sentinelles, Pesca de la Tonyina.

RÉSUMÉ

Le nom *hemeroskopeion* n'appartient pas à une colonie ni à un *emporion*, mais il est la dénomination de l'ancien poste de guet placé à Denia, sur la colline du château, et employé par les grecs massaliotes pour pratiquer la pêche du thon avec guetteurs (= *thynnoskopeion*) et madragues. La recherche s'occupe aussi des aspects techniques (guetteurs, madragues, pêche du thon), économiques (fabrique du salaison, sel) et religieux (consagrations du poste de guet à Artemis à titre de divinité qui procure la pêche).

PAROLES CLÉ

Péninsule Iberique, Colonisation grecque. Postes de guet, Guetteurs, Pêche du thon.

Ensenya l'experiència en matèria històrica i epigràfica que, amb certa freqüència, moltes de les qüestions que des d'antic aparenten amagar una clau complexa i intricada són tan sols el resultat d'un fals plantejament, cada vegada més llastat per l'acumulació de dades imprecidents i fins i tot

* Aquest treball ha sigut realitzat en el marc del Projecte BHA2002-00497, subvencionat per la DGICYT; la present versió és la traducció al valencià del treball que amb el mateix títol i del mateix autor va ser publicat en castellà a la revista *Mainake*, núm XXIV (Màlaga, any 2002, pàgs. 230-255)

plenament absurdes; mentre que, quan les dites qüestions s'aborden des d'un punt d'eixida ordenat i senzill, exempt de prejuís i de temeràries fantasies, basat a més en una documentació prèvia sòlida i oportuna, acaba per trobar-se una solució tan elemental i òbvia que es fa molt difícil entendre, mirant cap arrere, el perquè d'aquella prolongada obcecació. No poca responsabilitat en la instauració d'aquest desencert recau sobre els que creuen que es pot assentar patent d'especialista en la història grega d'occident únicament inventariant i descrivint els elements de la cultura material trobats en aquest sector del Mediterrani, com si els coneixements i lectures sobre les formes de vida dels grecs en altres parts del món antic –després tindrem ocasió de comprovar com el Mar Negre es revela *essencial* per a fonamentar aquest descobriment nostre en la Península Ibèrica– res aprofitaren per a entendre les activitats dels hel·lens en l'altre extrem del continent europeu: Greu error, que impossibilita el canalitzar la investigació pel camí correcte i genera l'esmentada paradoxa que com més simple és una informació, majors dificultats sorgeixen per a entreveure la seua exacta interpretació, donades les múltiples (i gratuïtes) excrescències que incessantment asfixien l'esquelet del relat.

Si a açò afegim que qualsevol novetat que faça trontollar l'anquilosat paradigma dominant sobre la imatge de la colonització grega de la Península Ibèrica –paradigma obsolet i inservible, que es nodreix encara en la historiografia de García Bellido i de la seua escola– suscita un tancament de files entre els seus adeptes, com no deixa de succeir quan els paradigmes inicien l'esfondrament, la realitat és que tot quant contribueix a demostrar la seua inconsistència es pren com un pecat destructiu abans de passar a ser cuidadosament silenciats (actitud que en el cas d'aquest article pot resultar enormement entretinguda). Com estic convençut que encara hi haurà qui s'escandalitze que, una vegada més, investigacions irrespectuoses soscaven les bases de les seues fermes premisses sobre l'hel·lenitat peninsular, no serà ociós reproduir ací el que va escriure el P. Hipòlit Delehay a propòsit de la seua labor de crítica a les llegendes hagiogràfiques, perquè llegendaris són, sens dubte, nombrosos enfocaments sobre la colonització grega occidental: “Certains lecteurs ont paru reprocher à notre exposé une tendance trop uniformément destructive... S'il y a dans ces pages le moindre effort de destruction, il se porte tout entier sur le préjugé aussi répandu que tenace, qu'en ces matières il existe un rapport étroit entre le sujet d'un récit et sa valeur historique. On exagérera difficilement la portée dissolvante d'un pareil principe, qui n'est pas ouvertement professé, mais implicitement admis par des catégories très diverses de personnes. C'est en son nom que se sont accréditées trop d'histoires incompatibles avec le sérieux de la vraie piété; c'est en son nom aussi que nous entendons parler couramment de saints qui n'ont jamais existé... Apprendre à apprécier les documents authentiques, dire à quels signes on peut les distinguer de ceux qui ne le

sont pas, c'est, si je ne me trompe, faire oeuvre éminemment constructive. A-t-on jamais reproché à Mabillon d'avoir, dans son *De re diplomatica* posé des règles qui relèguent au rang des faux un grand nombre de parchemins, qu'avant lui on confondait couramment avec les diplômes authentiques? Il est difficile de bâtir dans une vieille cité sans y faire quelques démolitions¹.

De la mateixa manera, aquests pàgines només pretenen desfer l'estés i tenaç prejuí que en el domini de la colonització grega occidental hi ha una inequívoca relació d'igualtat entre documentació de termes (topònims, teònims, etc.) grecs i existència inequívoca de fundacions colonials, principi implícitament admés per molt diverses categories de persones sense necessitat de sotmetre-ho a examen. I en nom d'aquest principi s'han acreditat així mateix massa històries incompatibles amb la serietat de la doctrina comuna sobre les institucions gregues vigents des de l'edat arcaica fins a l'hel·lenisme, i en nom seu estem sentint parlar correntment de colònies i d'operacions comercials que mai han existit. Efectivament, tampoc en aquest vell territori de la història colonial caldrà realitzar noves construccions sense veure'ns obligats a practicar algunes demolicions, per molt que es llepen les seues ferides els consellers i acadèmics demolits i les seues clientele².

Però endinsem-nos ja en els terrenys del nostre treball, l'únic objecte dels quals és contribuir a demostrar com es compleix l'equació anunciada en el títol. Resulta paradoxal que la reflexió històrica no sàpia en molts casos distingir les coses evidents i es refugie ben sovint en dificultats i contradiccions, que solen derivar-se de la pobresa dels coneixements precisos sobre un determinat problema i de la renuència a seguir el camí més simple, que és quasi sempre el més segur vertader. L'explicació més senzilla té major probabilitat d'encert.

Ja en anteriors publicacions m'havia dedicat a argumentar que una sèrie de topònims lligats a la presència de grecs en occident, de la que formen part Salaris, Lebedontia, Cipsela i Hemeroscopeion, no representaven, al meu entendre, cap tipus d'assentaments o colònies, sinó que es tractava de noms descriptius de circumstàncies navals i d'accidents topogràfics relacionats amb el mar i el comerç; i que aquestes denominacions, per aparèixer expressament indicades en els rudimentaris mapes de navegació i de registre de la configuració costanera, es van prendre per vertaderes colònies³. Que no avaven les meues conjectures massa lluny del blanc donarà prova fefaent el present article; no obstant, per al cas d'Hemeroscopeion no vaig ser capaç llavors d'albirar la solució exacta, probablement per ser tan òbvia. Efectivament, tal terme grec posseeix el valor de talaia o observatori, lloc diürn de guàrdia i sentinella, i partint de la base que la transmissió manuscrita dels textos on figura aquesta expressió per a denominar un punt de la Península Ibèrica no planteja problemes, la pregunta correcta que des del principi hauriem d'haver-nos formulat tots els investigadors, a comptar del

¹ H. DELEHAYE, *Les légendes hagiographiques*³ (Subsidia Hagiographica, 18 a). Brussel·les, 1927, p. XXI.

² Amb tot, no em cridaré a engany sobre l'interés que desperten aquestes noves construccions. Relata amb incomparable gràcia DELEHAYE (l.c., p. XIV) que havent remés el seu treball sobre les llegendes hagiogràfiques a un amic, aquest li va fer saber que col·locaria el llibre en la seua biblioteca, però que no el llegiria. Què vol vosté que li diga? M'agraden les llegendes de sants i no espantaré el plaer que trobe en això. Enfront d'aquesta psicologia -que era la de més d'un dels seus lectors, rematava el savi jesuïta- tampoc nosaltres desitgem *troublar la joie* dels qui es delecten somiant una Ibèria ocupada per nombrosos colons independents que van viure una meravellosa "grocitat", fora de perill de contaminacions semites.

³ *Vid.*, per exemple, F. J. FERNÁNDEZ NIETO, "Griegos y colonización griega en la Península Ibérica", en F. Chaves Tristan (ed.), *Griegos en Occidente*. Sevilla, 1992, p. 138.

⁴ No és ara el moment d'estendre'ns sobre aquesta qüestió, que es troba molt ben estudiada en relació a altres zones del món grec, però sí que convé assenyalar que la instal·lació de dispositius de vigilància de les costes requereix que es donen, almenys, dos condicions (habitació i ocupació d'un territori en què s'obtenen els recursos de la població; existència en els mars d'una amenaça real) que no concorren en el present cas. D'altra banda, l'únic esforç meritori fet per a transcendir l'explicació que subjeia darrere del terme ha sigut, just és reconèixer-ho, el de G. MARTÍN, *La supuesta colonia griega d'Hemeroskopeion: estudio arqueológico de la zona Denia-Jávea* (Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia, 3), València, 1968, pp. 57-63.

⁵ El treball més complet sobre el particular continua sent el de P. ROHDE, "Thynnorum captura quanti fuerit apud veteres momenti", *Jahrbücher für classische Philologie* Suppl. Bd. XVIII, Leipzig, 1892, ps. 26-51; O. KELLER, *Die antike Tierwelt*, II, Leipzig, 1913, ps. 382-393; A. STEIER, *RE* VI A 1, cols. 727-730, s.v. Thynnos; D. BOHLEN, *Die Bedeutung der Fischerei für die antike Wirtschaft (Ein Beitrag zur Geschichte der antiken Fischerei)*, Diss. Hamburg, 1937, ps. 16-62; J. DUMONT, "La pêche du thon à Byzance à l'époque hellénistique", *REA*, 78-79 (1976-1977) 96-119. R.I. CURTIS, *Garum and salsamenta. Production and Commerce in Materia Medica* (Studies in Ancient Medicine, Vol. 3), Leiden, 1991.

⁶ Per citar només els últims treballs, on es trobarà tota la bibliografia anterior, *vid.* G. DE FRUTOS REYES i A. MUÑOZ VICENTE, "La industria pesquera y conservera púnico-gaditana: balance de la investigación. Nuevas perspectivas", *SPAL*, 5 (1996) 145-152; E. GARCÍA

s. XIX, era la següent: "talaia, de qui?, per a què?, amb quina finalitat?". I havent eliminat, per altament inversemblant, la possibilitat que ens trobarem davant d'un lloc de vigilància per a previndre els atacs des de la mar (d'enemics, de pirates)⁴, no es feia massa complicat reparar en el difós i organitzat sistema d'aprofitament de punts idonis per a la detecció dels bancs migratoris de peixos, llocs la nomenclatura dels quals conté sempre, en solitari o formant un compost, el vocable σκοπέλιον.

La verificació d'aquesta hipòtesi de treball es produeix, com veurem, amb fluïdesa i naturalitat donat el perfecte acoblament entre les diferents dades. Com pretenem alleugerir al màxim el lector de les informacions ja conegudes i comentades sobre activitats pesqueres dels antics en relació a la tonyina, que han sigut objecte de diverses publicacions⁵, hem d'estructurar la nostra contribució de la manera següent. Abans que res, reunirem críticament els principals testimonis conservats en els autors i en l'epigrafia que serveixen per a perfilar el tema dels observatoris de tonyines o *thynnoskopeia*. Interpretarem després aquestes i altres dades per a tractar de reconstruir els trets propis de la tècnica del lloc de sentinella, i en tercer lloc justificarem les raons que confirmen la conclusió que Hemeroskopeion va ser, amb absoluta seguretat, una talaia preparada per a la captura de la tonyina. Enumeraré, finalment, els múltiples resultats que cal extraure de la meua interpretació, fins i tot en el camp de la religió, per a un millor coneixement de les cultures colonial (fenici/púnica i grega) i indígena.

Que els fenicis, grecs i altres pobles assentats en el Mediterrani occidental (sículs, etruscos, lígurs, celtes, ibers) pescaven certes espècies migratòries (tonyines, cavalles, melva, bonitols) és un aspecte prou divulgat, en particular en la seua vessant relativa a la preparació de conserves de peix i a la catalogació de les restes materials de les antigues factories —a què donem així mateix el nom d'almadraves— on es realitzava l'elaboració de salades i salses; no vaig per tant a insistir en el fet que aquesta lucrativa activitat econòmica se certifica sense interrupció en moltíssimes regions del Mediterrani, incloent, naturalment, la Península Ibèrica⁶. Ara bé, succeeix que tot el que es refereix a les tècniques de captura de les bandades durant els segles VI al II a. C. no ha rebut un tractament concret ni tampoc s'ha examinat —i açò és el que ara vertaderament ens concerneix— com van estar disposats els mecanismes de localització dels bancs, perquè constitueix l'apartat principal de la nostra investigació. Procedim, doncs, a reunir els testimonis més extensos i il·lustratius, a reserva d'alguns altres més breus que anirem aportant més tard; per a major comoditat facilite les traduccions dels mateixos.

1. AEL., *NA* XV 5: "Imagine el lector les ciutats d'Heraclea, Tio i Amastris, riberenques del Pont Euxí. Doncs bé, les gents que habiten tota aquesta regió coneixen a la perfecció la data de l'arribada de les tonyines

i, efectivament, aquestes arriben en el moment de l'any que saben eixes gents, i per a llavors estan preparats per a atacar-les molts instruments: naus, xarxes i una *alta talaia*. Doncs bé, aquesta talaia, fixada en un lloc elevat de la costa, s'alça en un clariana que permet una bona visió al voltant per estar totalment lliure d'obstacles.

Per a mi no és treball explicar minuciosament la seua construcció, i a tu t'ocorrerà quedar-te aclaparat en sentir una narració que va a delectar-te quan la sentes. Es fixen en el sòl dos alts troncs d'avet units entre si amb amples taulers, que estan pegats els uns als altres de forma compacta i que són excel·lents perquè el sentinella pugui i se situe allà dalt.

Les barques tenen cada una a cada costat sis remers jòvens, que remen amb gran vigor. Les xarxes són molt llargues, no massa fofes ni retingudes pels suros, sinó més prompte llastades amb plom. I resulta que les bandades d'aquests peixos naden compactes a l'interior d'aquesta mar. Quan comença a lluir la primavera i els vents porten ja brises suaus i l'atmosfera ambient està radiant i com somrient i les onades es troben paralitzades i el mar tranquil, el sentinella, en veure les tonyines gràcies a una habilitat inexplicable i a una condició de la seua vista que li fa veure amb la major agudesa, diu als pescadors de quina part vénen, i també els fa saber si han d'estendre les xarxes cap a la costa. I si han d'estendre-les més dins dóna, com un general, el sant i senya, o, com un corifeu, el to. I ja podrà dir muntons de vegades la xifra exacta de cada bandada de tonyines que arriba, que no s'equivocarà ni una sola vegada en el número! I els següents fets, quina meravella! Quan el tropell de tonyines es llança a mar obert, el que està a cura de la vigilància i que té un coneixement precís dels esmentats peixos, llançant crits aguts, els diu que els perseguisquen allà i que remen dret al mar obert. I els pescadors lligant a un dels dos troncs d'avet que sostenen el sentinella una sogua molt llarga agarrada a les xarxes, remen en les barques que van en fila unes darrera de les d'altres i pegant entre si, perquè, com és de comprendre, la xarxa es reparteix també entre totes i cada una d'elles. La barca que va la primera solta la seua porció de xarxa i es retira; després fa la mateixa operació la segona i la tercera, i és ara quan la quarta ha de soltar la seua porció, mentre els que mouen a rem la quinta esperen encara i els que van darrere d'aquesta no han de soltar encara la seua porció. A continuació remen alternativament uns darrere d'altres, porten la seua porció de xarxa i, després d'aquesta operació, es queden quietes. I clar està, les tonyines, com són retretes i incapaces de dur a terme un ràpid colp d'audàcia, es queden quietes i sense bellugar-se en veure's acorralats. I els remers capturen, com si es tractara d'una ciutat presa, com diria el poeta, la població dels peixos.... Coneixen de referències aquestes pràctiques tant els ciutadans d'Eretria com els de Naxos, ja que, en relació amb l'esmentat sistema de pesca per a les tonyines, van entendre quant diuen Heròdot⁷ i la resta d'autors⁸.

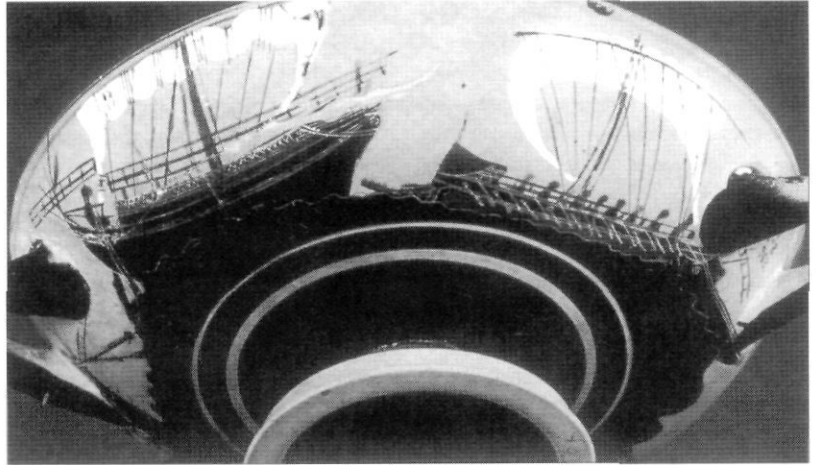
VARGAS. "Pesca, sal y salazones en las ciudades fenicio-púnicas del sur de Iberia", en B. Costa i J. H. Hernández (cdts.). *De la mar y de la tierra. Producciones y productos fenicio-púnicos. XV Jornadas de Arqueología fenicio-púnica* (Eivissa, 2000) [Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera], Eivissa, 2001, ps. 9-66; L. LAGÓSTENA BARRIOS, *La producción de salsas y conservas de pescado en la Hispania romana (II a. C.-VI d. C.)* (Instrumenta, 11), Barcelona, 2001.

⁷ HDT. I 62, i vegeu el comentari a aquest text més avant.

⁸ Traducció de J. VARA DONADO (Claudio Eliano). *Historia de los animales* [Akal/Clásica, 18] Madrid, 1989, ps. 563-565).

2. AEL., *NA* XV 6: "Una vegada capturades les tonyines d'acord amb el sistema de pesca practicat en el Pont (i jo asseguraria que es practica també a Sicília, perquè quins objectius, si no, s'hauria plantejat Sofró quan va escriure la seua deliciosa obra *Mètode per a la pesca de tonyines?* D'altra banda, no falten en absolut tampoc en altres llocs captures de les referides tonyines), doncs bé, una vegada que ja estan agafats elles en la xarxa, és el moment exacte en què tots els pescadors resen a Posidó en la seua accepció de déu *que fa fugir els mals*. I considere adequat indicar d'on li ve al déu aquest títol, perquè m'he preguntat a mi mateix moltes vegades què és el que pretenien quan li van aplicar aquest nom. Demanen al germà de Zeus, senyor del mar, que no haja entrat en la xarxa, mesclat entre la bandada de tonyines, ni el peix espasa ni de bon tros un dofí. I és que el peix espasa amb geni perfora molt sovint la xarxa i porta com a resultat que la bandada de tonyines fuja lliure. També el dofí és una criatura que escometa a la xarxa, ja que és, clar està, tremend per a rosegar-les de part a part" (trad. Vara.)

Copa àtica de figures negres amb vaixell mercant sent atacat per un altre pirata (ca. 510 a. C.). British Museum. Londres.

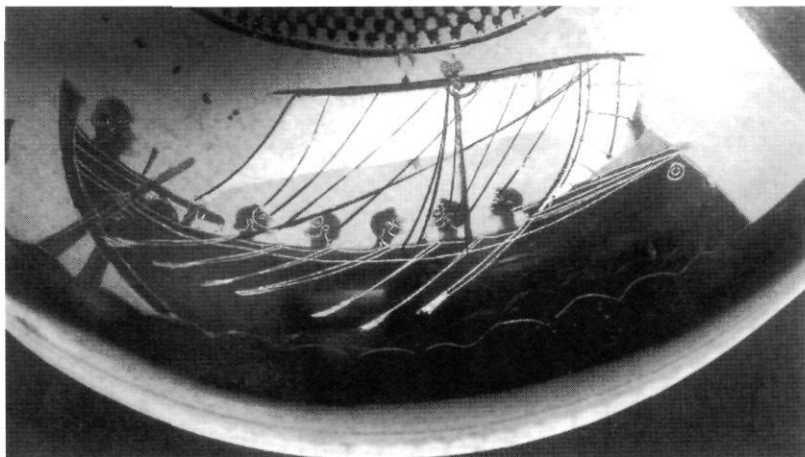
3. AEL., *NA* XIII 16: "Als italians i als siculs els agrada denominar a la pesca de les tonyines *pesca major*, i els llocs on és costum que siguen emmagatzemades les xarxes grans i la resta d'utensilis de pesca s'anomenen, clar està, magatzems per a aparells de pesca major. I ho fan perquè volen incloure per al futur la grandària de la tonyina en el nombre dels peixos majors.

Ha arribat a les meues oïdes que els celtes, els massaliotes i tot el poble lígur capturen les tonyines amb hams. En eixe cas, eixos hams han d'estar fets de ferro, i han de ser grandíssims i grossos d'aspecte" (trad. Vara).

4. PHILOSTR., *Im.* I 13, 7-10 (390-391 K.): "Les tonyines arriben periòdicament al mar exterior eixint des del Pont, que és on naixen i s'alimenten de peixos, de solatges i d'altres saboroses matèries que condueixen fins a ell l'Istre i el Meòtides, per obra dels quals el Pont és més dolç i

agradable al paladar que qualsevol altre mar. Naden com si foren un cos d'infanteria, formant columnes de huit o de setze, o de dos vegades aquesta xifra⁹, i alcen una sèrie d'onades, nadant els uns sobre els altres, de tal manera que el llarg del banc té la mateixa dimensió que l'ample.

I hi ha inenarrables formes de pescar-les: pot usar-se un arpó per a enfilar-los, vessar verins sobre ells, o basta una xarxa xicoteta per a qui es conforma amb una reduïda porció del banc. Però el millor sistema per a capturar-los és el següent: un sentinella observa des d'un alt arbre, algú que comptabilitze amb rapidesa i amb la vista aguda. Perquè ha de clavar els ulls en la mar i aconseguir la major distància possible; i quan veja irrompre als peixos ha de donar immensos crits als que es troben en les barques i comunicar-los el nombre de peixos, dient quants milers van. I els pescadors, interceptant la seu marxa amb una xarxa molt extensa que els tanca, aconseguen una magnífica pesca, que fàcilment pot arribar a enriquir el patró de la caça.

Ceràmica àtica de figures negres, amb un vaixell mercant (ca. 510. a. C.). Museu Westreenianum de l'Haia.

Ara observa el quadre i veuràs com ho realitzen. El sentinella mira cap al mar, girant els ulls en totes direccions per a calcular el nombre. Entre la brillantor blavosa del mar veuràs els colors dels peixos: els que estan damunt pareixen negres, els que vénen després són menys foscos, i els que es troben davall d'eixos enganyen ja la vista; al principi presumeixes que són foscos, després que tenen el color de l'aigua. Perquè quan ha penetrat en l'aigua, per a examinar amb detall quant hi ha dins d'ella, la vista es debilita.

El conjunt dels pescadors és encantador; tenen la pell morena per l'abrasament del sol. Un d'ells subjecta el rem a l'escàlem, un altre està remant amb el braç completament voluminós, un altre anima el seu veí, i un altre colpeja un company que no està remant. La cridòria dels pescadors alerta que els peixos ja han caigut en la xarxa: uns ja han sigut capturats, a altres els estan agafant. I com estan perplexos davant de la gran quantitat

⁹ És a dir, columnes d'a trenta-dos.

de peixos no sols entreobrin la xarxa, sinó que permeten que alguns s'evadisquen i isquen fora: tan orgullosos se senten de la seua pesca"¹⁰.

5. OPP., *H.* III 620-648: "L'espècie de les tonyines procedeix de l'ample Ocea, i elles viatgen a les regions del nostre Mar¹¹ quan estan excitades després del frenesí de l'aparellament a la primavera.

Primer, dins del mar Ibèric, els capturen els ibers, que estan orgullosos de la seua força; després, prop de la desembocadura del Roine, els pesquen els celtes i els antics habitants de Focea. I en tercer lloc aquells que viuen en l'illa Trinàcria i prop de les onades del mar Tirrè. Des d'allí, en les immenses profunditats, s'escampen per diversos camins i recorren tot la mar.

Abundant i prodigiós botí obtenen els pescadors quan la host de les tonyines avança a la primavera: El primer de tot, els pescadors marquen un lloc en la mar, no massa angost, al peu de riberes abruptes dotades d'una coberta, ni massa exposat als vents, sinó que tinga la deguda proporció de cel obert i d'abrigats refugis.

Llavors, en primer lloc puja a l'alt d'un escarpat tossal un experimentat sentinella de tonyines, el qual fa conjectures sobre els variats bancs que s'aproximen i de la seua classe i nombre, i informa els seus companys. Immediatament es despleguen totes les xarxes a manera de ciutat entre les onades, perquè la xarxa té els seus porters, té portes i receptacles prou profunds.

Ràpidament les tonyines avancen en files, com a falanges d'hòmens que van per tribus, unes més jòvens, altres més velles, altres de mitjana edat: infinites flueixen dins de les malles, mentre desitgen fer-ho i la xarxa admeta els congregats. I rica i excel·lent és la pesca"¹².

Quin va ser el reflex real d'aquests activitats marítimes en la documentació epigràfica? Afortunadament, comptem amb quatre interessants inscripcions; magistralment analitzades per L. Robert fa ja més de mig segle i en les que ningú interessat per l'economia de la colonització pareix haver reparat, que ens permeten conèixer gran part dels detalls relatius a la pesca de la tonyina en almadraves valent-se dels observatoris terrestres¹³. Un dels epígrafs és de l'illa de Cos; els tres restants procedeixen de dos poblacions riberenques del Mar Negre (Cízic i Pari), ambdós amb una llarga tradició en la pesca de l'espècie de la tonyina. El text de Cos no és sinó un reglament sagrat destinat a regular quines persones dins de la comunitat es trobaven obligades anualment a costejar sacrificis oferits a les divinitats poliades (magistrats, arrendataris d'impostos, de servicis i de treballs públics, artesans)¹⁴. Tal reglament fixa, entre altres supòsits, que aquella obligació incumbia: 1) Als que hagueren comprat el dret a utilitzar la talaia pública (1. 10: σκοπά δαμοσία). 2) Als que hagueren pres en arrendament l'altra talaia (pública),

¹⁰ Traducció de l'autor d'aquest article.

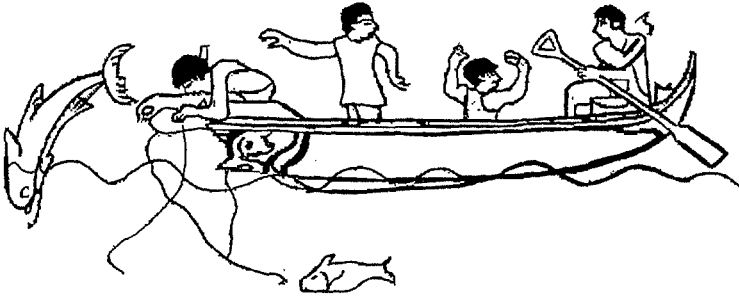
¹¹ L'expressió d'Opià ἡμετέρη ἄλς tradueix la llatina *Mare Nostrum*, és a dir, el Mediterrani.

¹² Excepte alguns canvis que he introduït, reproduïsc en línies generals la traducció de C. CALVO DELCÁN (Opiano, *De la caza *De la pesca* [Biblioteca Clásica Gredos, 134], Madrid, 1990, ps. 270-272), que segueix molt fidelment la versió anglesa -i sovint les notes- de A. W. MAIR, *Oppian, Colluthus, Tryphiodorus* (The Loeb Classical Library, 219), Londres, 1928.

¹³ L. ROBERT, *Hellenica. Recueil d'epigraphie, de numismatique et d'antiquités grecques*, IX, Paris, 1950, pàgs. 80-97.

¹⁴ Syll³. 1000; Sokolowski, LSCG 168; W.A.L. VREEKEN, *De lege quadam sacra Coorum* (Ditt. Syll³. 1000), Diss. Groningae, 1953.

ὁ τὰν ἄλλαν μισθωσάμενος σκοπᾶν (1. 11), observatori que estava situat en el lloc denominat Nautileu¹⁵. 3) A tots els que hagueren donat en lloguer qualsevol talaia (privada) i a quants s'hagueren adjudicat el lloguer d'alguna de les talaies de propietat particular (1. 18 ὅσοι κα σκοπας μισθοποιήσωνται ἢ ἔχοντι ιδιωτικὰν μεμισθωμένοι). No caben dubtes sobre el fet que tots aquests llocs d'observació tenien com a missió la pesca de la tonyina, és a dir, hem d'entendre l'expressió σκοπά com un sinònim de θυννοσκοπεῖον¹⁶.

Tomba de la caça i de la pesca. Tarquínia, necròpolis de Monterozzi (aproximadament del 510 a. C.); [en Steingrüber, ed. *Etruskische Wandmalerei*, Stuttgart, 1985, núm. 50]

La inscripció de Cízic pertany a època hel·lenística i podria ser, amb poques paraules, coetània de l'anterior. Es tracta d'una estela dedicada com a testimoni de gratitud a Posidó i Afrodita Pòntia per una societat d'arrendataris dels drets de pesca en cert lloc de la costa del territori de Cízic; el grup es compon de setze socis, un dels quals, Agatarc, intervenia en qualitat d'acceptant legal de l'arrendament (ἀρχώνης). El que ací ens importa és que el contracte concedia el dret a ocupar un determinat observatori o talaia (σκοπιᾶ) per a detectar l'arribada de la tonyina fins aquelles costes. Tal observatori figurava en un emplaçament conegut pels naturals d'aquest lloc, el nom propi del qual constava en l'epígraf, encara que la seua lectura exacta no resulta ja possible (*O...ro*, o bé, *Tho...ro*) i del que indiscutiblement se sabia per secular experiència que reunia adequades condicions per a obtenir bons rendiments pesquers.

Les dos inscripcions de Pari pertanyen, en canvi, a època romana i són posteriors a la fundació per Cèsar de la colònia *Iulia Pariana*. La més fragmentària conserva també memòria d'una associació de pescadors¹⁷, algun dels membres de la qual va exercir la funció de sentinella des d'un lloc elevat (σκοπιᾶζεῖν), al qual es donava el nom de Φρου- (la paraula està incompleta); si es jutja pels altres paral·lels, pareix evident que l'interès d'aquestes persones s'orientava a la captura de les espècies migratòries (essencialment la tonyina).

No obstant, hi ha un segon epígraf de Pari que es conserva íntegre i que abans de la investigació de Robert havia sigut erròniament atribuït a *Kallipolis* (Gallipoli), el qual ens subministra el testimoni més complet i definitiu sobre

¹⁵ Sobre aquest terme i la seua interpretació com a topònim, que va propugnar J. TOEPFFER, "Koisches Sakralgesetz", *Ath. Min.*, 16 (1891) 411-432 (= J. TOEPFFER, *Beiträge zur griechischen Altertumswissenschaft*, Berlín, 1897, ps. 204-223), vegeu ROBERT, *Hellenica*...IX, p. 96, n. 2. No obstant, la idea de Bechtel (*SGDI* 3632) de considerar la veu com apel·latiu comú (a escriure amb minúscula) d'un lloc en què s'explotarien els mol·luscos anomenats ναυτλοῖ predomina entre els editors del text esmentats en nota anterior. Bechtel podria estar en la veritat, però la seua explicació no s'oposa que la paraula s'haguera convertit ja en un simple topònim.

¹⁶ Com va argumentar TOEPFFER, *l.c.*

¹⁷ *CIG II (add.)* 3654 b; ROBERT, *Hellenica*...IX, ps. 89-91.

aquesta tècnica de pesca i de tots els especialistes que col·laboren en la seua posada en pràctica¹⁸. Com en el cas de Cízic, podem documentar en Parí la presència d'una societat de pescadors que havien arrendat els drets de captura dels peixos migradors (tonyina i cavalla) en el lloc cridat Níleu (Νειλαῖος), 1. 3. La societat estava constituïda per una sèrie d'individus que participaven al mateix temps en l'arrendament del lloc i en les accions de pesca, i per a complir l'objectiu econòmic previst assumien diferents funcions laborals especialitzades. Cinc d'ells s'ocupaven de dirigir (i/o efectuar) les complexes maniobres de desplegament de les xarxes (1. 4: δικτυαρχεῖν) per a establir el cercol de l'almadrava i tancar als bancs de tonyines: són precisament les operacions que hem vist descrites en el passatge més extens d'Elià (AEL., NA XV, 5); la xifra de cinc caps de xarxa ha de significar, si recordem quant explica el nostre autor sobre les sis barques que se succeeixen en el moment d'estendre ordenadament les llargues malles, que aquesta agrupació de pescadors posaria en servici, almenys, cinc embarcacions per

Cízic, hekte EL c. 500-475 a. C. Von Fritze 93 [en *Classical Numismatic Group*]

¹⁸ Figura en Michel 1225, però les correccions introduïdes per ROBERT, *Hellenica*...IX, ps. 81 ss, milloren extra-ordinàriament aquest text, en el que certs estudiosos van pretendre veure una associació religiosa per al culte d'Isis, en honor de la qual se celebraria, com a festa d'iniciació, una pesca simulada. L'estela conté una representació de Priap, a qui l'associació de pescadors hagué de dedicar-li la com a ofrena.

¹⁹ Més avant explicaré en què es diferencien, segons la meua opinió, la missió exercida pels σκοπιαζόντες i la que realitza el ἐφημερεύων.

a explotar aquella pesquera. Un altre grup de cinc pescadors s'encarregava de dirigir les barques (11. 12 s.: λεμβαρχεῖν) i la seua labor consistiria a marcar el sentit de la marxa i dictar les evolucions correctes dels remers per a establir les bosses. Hi havia també dos persones que actuaven com a timoners o pilots (11. 8 s.: κυβερνᾶν)—tal vegada guiant la primera, i l'última embarcació que estenen la xarxa, o les dos encarregades de portar ambdós caps terminals a la platja (*vid. infra*)—i altres dos especialistes que exercien les funcions de sentinella (σκοπιαζεῖν), junt amb un tercer associat que rebia el nom d'ἐφημερεύων (11. 10 s.) i que duia a terme, sense cap gènere de dubte, una labor anàloga¹⁹. Estime convenient cridar l'atenció cap aquest tecnicisme, format sobre la mateixa arrel que el primer element de la veu ἡμεροσκοπεῖον i que constitueix un clar indicatiu per a interpretar que aquest últim apel·latiu va ser una de les formes de designar el lloc triat per a l'operació de detecció dels bancs de peixos, perquè al·ludeix a l'activitat que des del σκοπεῖον duia a terme durant la jornada diürna el sentinella o ἐφημερεύων. *Hemeroskopeion* no és sinó la talaià per a ἐφημερεύειν. També

existia, finalment, un expert a mantindre proporcionada en les xarxes la cadena de suros (φελλοχαλαστειν) amb el contrapés dels ploms: el seu concurs havia de ser necessari per a complir amb l'exigència arrellegada per Elià (AEL., *NA* XV, 5) que les xarxes no estiguen ni massa fofes ni retingudes pels suros, sinó que han de trobar-se exactament carregades amb el llast.

Tots aquestos associats figuren designats en la inscripció amb el seu nom i patronímic, ja que exercien les labors més delicades, les quals requerien inqüestionablement una experiència i coneixements que no acumulava qualsevol pescador. Però a més d'aquest grup, en les sessions de pesca i en els beneficis participava un número indeterminat de simples pescadors/tripulants, a qui l'estela denomina *συνναῦται* (1. 16) i que exercirien tant la tasca de remers com la de mà d'obra destinada a enganxar (colpejar) i traure els exemplars agafats en la trampa²⁰. Convé afegir, per a completar la nòmina dels participants en les almadraves, que la inscripció de Cízic menciona així mateix uns enigmàtics *ἐπαγωγοί* (1. 16). Amb raó ha escrit Robert que difícilment caldria atribuir a aquest terme un sentit jurídic, ja que per als aspectes administratius aquestes societats de pescadors comptaven tan sols amb l'apoderat que els representa en el contracte d'arrendament (estela de Cízic, 1. 2; estela llarga de Pari [Robert, p. 81], 1. 3: *ἀρχώνης*) i un secretari/arxiver (estela de Cízic, 1. 3: *ὁ ἐπὶ τοῦ χρηματισμοῦ*), sent així que els dos *epagogoi* apareixen inscrits en últim lloc, immediatament després dels noms dels associats. Suposa llavors Robert que aquesta paraula podria designar alguna categoria de pescadors i proposa, a títol de conjectura, que potser es tractara d'aquells que "atreien" el peix a les xarxes²¹. La hipòtesi és prou substanciosa, perquè podria en efecte referir-se a la tasca dels que esperen en les barques que estenen les xarxes exteriors en les almadraves de cinta o llinya (si és que les va haver-hi a Grècia: *vid. infra*) per a introduir les tonyines ressagades o escapades del banc interior. Però tampoc hauríem de descartar, al meu entendre, altres dos opcions: 1) Que l'objecte que atragueren o portaren amb si aquestos dos pescadors fóra una corda o soga (*ἐπάγων* és en grec la corriola). Recorde's l'operació descrita per Elià (AEL., *NA* XV, 5), segons la qual una de les tècniques de pesca de la tonyina (quan s'estenen les xarxes cap a la costa) consisteix a lligar una soga molt llarga (*σχοῖνον μακρὰ*), que està lligada a la xarxa, en el punt on s'alça la talaia del sentinella, mentre que la maroma situada en l'extrem oposat de les xarxes ha de ser conduïda novament fins a la costa per a atrapar, embolicant-lo, el banc; o bé es tracta dels dos caps terminals de l'aparell de cop que es porta fins a la platja en la tradicional almadrava de vista o tir (*vid. infra*). Els dos *epagogoi* podrien haver sigut, per tant, els encarregats d'arrossegar ambdós caps de la soga. 2) Ara bé, sabem per Filòstrat (PHILOSTR., *Im.* I 13, 9) que si l'almadrava estava massa plena de tonyines sobrevenia el risc que el dispositiu patira esquinçaments i acabara

²⁰ Segons Elià (AEL., *NA* XV, 5), les barques portaven a cada costat sis remers jòvens. Això significaria que en aquesta societat van poder cooperar, com a mínim, 60 remers (dotze per cinc barques), tal vegada 84 si comptem amb dos barques que treballen tendint una xarxa concèntrica (almadrava de cinta o llinya).

²¹ ROBERT, *Hellenica... IX*, p.97, així com *Hellenica... X*, París, 1955, p. 272.

per perdre's la presa. D'ací que procediren a entreobrir les xarxes per algun punt (παρανοίγουσι τοῦ δικτύου), deixant caure fora i fugir (διεκπεσεῖν, διαφυγεῖν) a diversos exemplars. ¿Realitzarien aquest paper els *epagogoi* és a dir, vigilar la resistència de les xarxes i "atraure" cap a fora a l'excedent de peixos –i eventualment als dofins i exemplars de peix espasa que hagueren entrat mesclats amb la bandada de tonyines²²–?

²² *Vid.*, al respecte d'això el text d'Elià (AEL., *NA* XV, 6) on relata com el dofi i el peix espasa obrien breixa en les xarxes i provocaven el desagradable resultat que la bandada de tonyines escapara.

²³ ARIST, *HA* VIII 598 a; PLIN., *nat.* 9, 47-49; AEL., *NA* IX 42; SOL. 12, 13.

²⁴ L'indici sobre el reconeixement de la taca de tonyines quan avança està molt ben descrit en el text de Filòstrat que hem traduït. Aquesta mateixa pista, junt amb la de l'onatge, figura expressament en una de les cartes d'Alcifró (ALCIPHR. I 20): cert sentinella de Lesbos que es trobava de guàrdia va apreciar que un tram del mar estava fosc i que es produïen fluctuacions i borbollons, per la qual cosa va cridar l'alerta com si entrara una bandada de tonyines; però després va resultar que no era més que el cadàver d'un camell bullint de cuocs (*cf.* sobre l'anècdota AESOP. 13 Perry). Molt instructives i coincidents són les dades que transmet. M. OLIVER NARBONA, *Las almadrabas de la costa alicantina*, Alacant, 1982, ps. 33 s.: "El paso del atún por el mar se distingue porque nada superficialmente y tanto por el color de sus lomos en el agua (azul morado, llamado entremar), como por el movimiento del agua a causa de sus aletas dorsales (lo que se llama repío), se advierte desde lejos su presencia".

Vista la sèrie de textos i documents epigràfics, és possible ja procedir a una sistematització de la pesca "scopiàstica" ("hemeroscopiàstica") de la tonyina. Des de temps immemorial, sens dubte ja abans del I mil·lenni a. C., era coneguda la migració anual de les tonyines, que entren a la primavera per l'Estret de Gibraltar i costejant la Península, el sud de Gàl·lia, la Ligúria, la ribera occidental i meridional d'Itàlia, Sicília, la Grècia continental i insular, s'endinsen en la Mar Negra per a reproduir-se (migració gamètica o genètica)²³; després, a partir de juny, abandonen la Mar Negra i inicien el viatge de tornada, denominat migració postgamètica o metagenètica, que torna a aprofitar-se per a capturar-los (almadraves de vinguda a la primavera, almadraves de retorn des de juny). Exemplars d'aquesta espècie podien ser peixos amb arts d'ham, i fins i tot ocasionalment caure en xicotetes xarxes; però el seu costum de desplaçar-se composant grans formacions i bandades va haver de suposar un incentiu per a idear algun mètode de captura massiva, i aquest no va ser un altre sinó la pesca amb sentinella. Més o menys prompte se n'adonarien que, en les dates previstes (març a octubre), els bancs poden ser localitzats gràcies a alguns detalls que s'aprecien en la superfície del mar (canvis de coloració, aparició de lleugers onatges escumosos)²⁴, i el moviment de aquestes pistes permetia conèixer la direcció d'avanç del banc i preparar, amb la major rapidesa possible, un obstacle de xarxes capaces primer de frenar-ho i d'impedir, a continuació, que escapara. Evidentment, l'actuació del sentinella resultava fonamental per a aconseguir la màxima eficàcia, perquè de la seua exactitud depenia l'èxit de l'intent.

El mètode més antic va ser segurament el que reflecteix Filòstrat (PHILOSTR., *Im.* I 13, 8): una vegada establides les barques en un lloc pròxim a la costa, no massa profund, per on se sap que creuen les tonyines, es col·locava un sentinella sobre un alt tronc o fusta (ἀφ' ὑψηλοῦ ξύλου). També Varró (VARRO, *Men.* 209) testimonia que els pescadors solen, *cum videre volunt in mari thunnos, escendere in malum alte*. Podria pensar-se que tal expressió admet una interpretació en el sentit que el σκοπιωρός enfilava a l'alt del pal del navili si no fóra perquè les barques de rem per a la pesca tonyinera pertanyien als tipus més simples i eren embarcacions que només ocasionalment es dotaven de veles fixades a xicotetes perxes; però és que a més tenim la fortuna que el sistema es va conservar viu en la cultura grega fins quasi els nostres dies i ha sigut arreplegat per un estudiós de les tradicions de la pesca: "Au mois de mai plus de 20 bateaux de Spetzia, quelques-uns de Skiathos, se livrent à la pêche des thons. Quand l'arrivée des thons dans

les parages de ces îles est annoncée, les pêcheurs font leurs préparatifs de campagne. Tous les bateaux... se placent à l'entrée du golfe d'Argolide, que les poissons traversent toujours pour pénétrer dans l'intérieur de ce golfe; les pêcheurs approchent de la cote, y jettent l'une des extrémités du filet, et, en avançant vers le large, ils y jettent le reste. Cela fait, ils **enfoncent dans l'eau une poutre et y laissent un gardien**. Le bateau revient à terre en décrivant une courbe et traînant après lui une corde, avec laquelle, en tirant l'extrémité placée du cote de la mer, ils font décrire au filet une ligne circulaire. Aussitôt que le gardien annonce, par des signaux, à ses camarades qu'un nombre assez considérable de thons se trouve à leur portée, ceux-ci tirent de la terre le filet où ils englobent les poissons"²⁵. Res impedeix, per descomptat, que el tronc fóra un arbre viu crescut a la vora mateix del mar o una biga plantada en la pròpia platja, però pareix molt versemblant que aquest *malus*/ ξύλος a què fan referència Varró i Filòstrat era eixa mateixa fusta que segles més tard seguien els pescadors clavant en el fons del mar, per a buscar una posició favorable en la detecció anticipada dels bancs pròxims. No obstant, aquest sistema ofereix l'inconvenient de quedar restringit a llocs de trànsit de les tonyines que posseïsquen no massa profunditat i bones condicions per a tancar amb gran rapidesa el circuit de l'almadrava, perquè el temps que transcorre entre l'avís del vigilant i l'arribada del banc és curt. Al contrari, com més amunt es trobe situat el punt d'observació s'obté major distància de visió, i en reconèixer de seguida els rastres que deixa el banc es concedeix prou més temps als caps de xarxes entre la transmissió de l'alerta i l'execució completa de la trampa.

Deixem constància ací, com un breu i necessari incís, que les arts que componia la trampa formaven el que s'anomena una "almadrava de vista i tir", és a dir, aquella en què una barca o un punt fix en la costal manté un dels caps terminals de la xarxa mentre que les altres embarcacions, després d'haver descrit un semicercle arrossegant tot el que queda de l'aparell i el segon cap, copen el banc. Feta la captura, dos barques traslladen els caps terminals a terra: des d'allí es cobren les xarxes bé a braç, bé amb ajuda d'animals de tir, fins que les tonyines es queden encallades en la platja (són sempre platges de cinques o d'arena). Una variant més complexa d'aquest tipus és l'almadrava denominada de cinta o llinya, en la que a més de l'aparell principal, que captura el gros de la bandada, s'estenen fins a dos grups de xarxes concèntriques per a tallar el pas a les tonyines que van eludir la xarxa de cop²⁶. No és segur que els grecs utilitzaren la dita variant, encara que el text d'Opià (OPP., H. III 641-642) menciona un dispositiu de portes i profunds receptacles en les xarxes que podria apuntar a algun tipus d'almadrava més o menys semblant (que rodejava una sola vegada la xarxa interior?).

Tornem ja a l'observatori. El tronc o biga plantada en el fons procurava curta distància d'albirament, però l'ampliació del ràdio de busca podia satisfer-se de manera òptim ocupant una elevació del terreny molt pròxima

²⁵ N. Chr. APOSTOLIDES, *La pêche en Grèce*², Atenes, 1907, p. 31; reproduïsc el text tal com està citat per MAIR, *Oppian...*, ps. 400 s.

²⁶ Vegeu OLIVER NARBONA, *Almadras...* ps. 25 ss.; GARCIA VARGAS, "Pesca, sal y salazones...", ps. 16-18. Les dos classes restants d'almadrava, la de "monteleva" i la de "pap o cop" no van ser conegudes en l'Antiguitat.

²⁷ Cf. STR. V 2. 6 (C 223); 2. 8 (C 225); XVII 3. 16 (C 834), on menciona l'existència d'observatoris per a tonyines en dos punts de la costa etrusca i en les proximitats d'Hadrumet.

²⁸ AR., *Eq.* 7. 312-313, on compara el demagog Cleó amb els pescadors de les almadraves, perquè amb els seus crits esordia els atenesos i des de l'alt de les roques vigilava l'arribada dels tributs com si foren tonyines. Aquesta imatge creada pel gran còmic atenés és sens dubte de les més aconseguides.

²⁹ SCHOL. AR. *Eq.* 313 a i c; SUID., s. v. Θυνησκοπιών. En una de les seues composicions poètiques descriu Teòcrit un cabrer enamorat que amenaça la seua amada de tirar-se al mar des del lloc en què el pescador Olpis observa l'arribada de les tonyines (THEOC., Id. III 25 s.). Es referix, òbviament, a un penya-segat.

³⁰ *Vid.* per exemple les antigues escenes del segle XVIII reproduïdes per GARCÍA VARGAS, "Pesca, sal y salazones...", figs. 6 i 7 A, en les que s'aprecien les torres sobre el penya-segat, així com OLIVER NARBONA, *Almadrabas...*, ps. 45 s..

³¹ És interessant assenyalar que, a més de la dada sobre la σκοπιὰ δαμοσία que conté la inscripció de Cos, el text de l'arbitratge entre Trecén i Arsinoe (IG IV² 76) estableix que les θυνηῖα (pesqueres de tonyines) d'aquesta part del golf Argòlic seran propietat comuna (κοινά) d'ambdós ciutats, la qual cosa segurament significava no sols que els membres d'ambdós comunitats podien explotar les talaies, sinó que aquestes pertanyien a l'Estat: *vid.* la reconstrucció proposada per ROBERT, *Hellenica...* XI-XIII, Paris, 1960, pàg. 159, n.2.

o contigua a la ribera de la mar, sobre la qual fins i tot calia fabricar una plataforma o torre. Així van nàixer els nombrosos θυνησκοπιεῖα. que van anar estenen-se per diferents parts del Mediterrani, just allí on concorrien les dos condicions d'existència d'un promontori o penya-segat amb àmplia panoràmica i d'experiència sobre la migració periòdica de tonyines cenyides a la costa. Els textos que hem reunit són molt eloqüents i ens garanteixen una reconstrucció molt fidedigna sobre els modes de procedir. Com a emplaçament de la σκοπιὰ ο σκοπή se'ns parla en uns casos d'una elevació o altura del terreny (AEL., *NA* XV 5: σκοπιὰ ὑψηλή), d'un promontori (ἄκρα)²⁷ o de costes escarpades (AEL., *NA* XV 5: ἀκτῆ), d'una vora abrupta (OPP., *H.* III 634: ὄχθη), d'encimbellar-se a l'alt d'un tossal escarpat (OPP., *H.* III 636: ἐπ' ὄρθιον ὑψι κολωνόν). No menys descriptiva és la menció que Aristòfanes va fer a aquests observatoris, als que retrata com situats damunt de les roques (ἀπὸ τῶν πετρῶν ἀνοθεν)²⁸, passatge que els escolis comenten deixant constància que els θυνησκοποῖι treballaven asseguts sobre una altura (ἐπὶ ὑψους ἰστάμενοι)²⁹.

Però no és suficient què la talaia ocupe un lloc elevat de la costa, ja que aquesta ha d'oferir també una bona visibilitat al voltant per estar lliure d'obstacles (AEL., *NA* KV 5: ἐν περιωπῆ σφόδρα ἐλευθέρῳ). I per augmentar l'àrea i qualitat de la visibilitat –facilitant així mateix als que es troben en les barques la recepció òptima dels senyals– es procedia a alçar sobre la superfície d'aquesta clariana una plataforma de fusta que, segons Elià (AEL., *NA* XV 5), no era sinó una estructura molt elemental composta pels grans troncs (πρέμα) travats amb una sèrie d'amples bigues o taulers (δοκίδες). Al seu torn, la informació transmesa per Opià (OPP., *H.* III 634) que el mirador situat en la ribera abrupta havia d'estar "cobert, proveït de teulada" (ἐπηρεφής) ha de ser interpretada en el sentit que la plataforma que s'alçava era una xicoteta torreta que constava d'un sostre de branques o de fusta per a protegir el sentinella del sol i de les inclemències del temps. No és lícit descartar la possibilitat que en alguns dels *thynnoskopeia* hi haguera una torre fixa construïda amb materials no peribles; per descomptat, en les zones de la Península que després de l'Antiguitat van continuar explotant almadraves s'han mantingut torres fetes en pedra, des de les que actuaven els sentinelles ocupats d'alertar les barques³⁰, i és probable que representen la continuïtat de les més primitives que van reemplaçar. Pareix lògic pensar que en els llocs que hagueren demostrat temporada després de temporada la rendibilitat de les captures valdria la pena fabricar una estructura sòlida i duradora, i aquesta idea ve reforçada pel fet que certs observatoris eren, com clarament expressa l'epígraf de Cos i es dedueix per l'ἀρχώνης en els de Cízic i Pari (Nileu), propietat de l'estat (δαμοσία)³¹, de manera que per a aconseguir bones ofertes d'arrendament és probable que la pròpia comunitat decidira efectuar allí una senzilla obra que facilitaria indefinidament les activitats dels grups de pesca. També aquelles que, com mostra la inscripció de Cos,

eren de propietat privada i s'oferien en lloguer, van poder comptar tant amb plataformes de fusta com amb xicotetes torres de pedra.

El lloc d'observació no podia ser atés per qualsevol. Les qualitats exigides al sentinella eren, abans que res, posseir una vista clara i molt aguda, el més penetrant possible (ὄξυωπέστατος), encara que tan important com la vista era l'experiència a interpretar les alteracions de la textura del mar que anunciaren l'arribada d'un banc. Opià (OPP. H. III 638) parla del Ἰδρις θυννοσκοπός, l'expert sentinella tonyiner, però més expressiu és Elià (AEL., NA XV 5) quan atribueix als ocupants dels observatoris una habilitat o ciència secreta i misteriosa (σοφία ἀπόρρητος), que sens dubte es basava en una prolongada familiarització amb les distintes pistes, en funció de l'estat de la mar; segurament tal habilitat començava a adquirir-se junt amb un vell mestre, que iniciava l'aprenent en els arcans d'aquella destresa.

Quan el sentinella creia haver descobert un banc transmetia l'alerta a les barques; les operacions havien de realitzar-se amb gran rapidesa i precisió, per la qual cosa el sentinella devia no sols enviar l'avis, sinó subministrar al mateix temps una sèrie de dades imprescindibles per a la captura: és el que Elià (AEL., NA XV 5) denomina ἐκιδιάσκειν, instruir a fons als seus companys. Si repassem els textos pertinents, comprovarem que aquestes dades eren: 1r. De quina part vénen els peixos. 2n. El nombre aproximat dels components del banc, informació que estava limitada, probablement, a indicacions molt generals: banc xicotet, mitjà, gran, immens³². El sentinella havia d'efectuar ràpidament eixa avaluació, per a la qual cosa prenia com a referència l'àrea ocupada per la formació de tonyines, concretament l'ample, el llarg i la profunditat (βάθος, εὖρος, πλάτος, μῆκος)³³. 3°. Cap a on han d'estendre's les xarxes, si en direcció a la costa o a mar oberta. Si la xarxa ja s'havia fixat en un punt del litoral, la funció de les embarcacions se centrava a canalitzar a la major part de la bandada perquè, tirant des de la vora amb la corda de l'altre extrem de la xarxa, les tonyines quedaren dins de l'almadrava.

A fi de fer arribar aquests informacions amb claredat, els sentinelles empraven un codi bé de senyals acústics, bé de senyals òptiques. En el primer cas es tractava de llançar grans crits –que ampliarien col·locant les mans al voltant de la boca– equivalents a dades curtes, fàcils d'interpretar i exactes; les nostres fonts utilitzen sempre la paraula βοή o el verb βοάω i els seus compostos (ἐκβοάω, ἀναβοάω), sense oblidar afegir que els crits emesos seran forts i potents (ὡς μεγίστη, μάλα ὀξύ), ensordidors (ἐκκωφᾶν). Suppose que també van poder emetre's avisos valent-se de trompetes i/o de cargols de mar, un sistema molt comú entre pescadors, i l'únic suport per a sustentar aquesta conjectura és novament Elià (AEL., NA XV 5) en escriure que l'alerta del sentinella pot parangonar-se a l'acció del corifeu donant el to (τὸ ἐνδόσιμον).

³² Les afirmacions d'Elià (AEL., NA XV 5) que els *thynnoskopoi* són capaços de calcular la xifra exacta de peixos i mai s'equivoquen respecte al nombre és una manifesta exageració, derivada tal vegada que en la seua estimació de la grandària de la bandada solien afinar prou. Filòstrat (PHILOSTR., *Im.* I 13, 8) es deixa portar també per la fantasia en assegurar que transmeten als pescadors quants milers de tonyines vénen en camí. Més realista és Opià (OPP., H. III 638 s.), per a qui el sentinella es limita a avaluar el banc i a conjecturar sobre la quantitat d'exemplars.

³³ Al passatge traduït de Filòstrat (PHILOSTR., *Im.* I 13, 7) cal afegir la il·lustrativa explicació de Plutarc (*Moralia* 980 A) sobre la forma tan rigorosa (ἀκριβῶς) que els *thynnoskopoi* calculaven el volum del banc: εἰδὼς ὅτι καὶ τὸ βάθος αὐτῶν ἐν τε τετραγμένον στοιχείω πρὸς τε τὸ πλάτος ἐστὶ καὶ τὸ μῆκος.

En altres casos, no obstant, donada la distància que separava la talaia de les barques, o per dificultats auditives creades per l'oratge o el vent contrari, es feia imprescindible l'ús de senyals òptics, una tècnica molt precisa ja desenvolupada en el Pròxim Orient i que va ser de domini generalitzat en tot Grècia com a instrument de transmissió immediata de notícies. Les dades a enviar pel sentinella podien ser reduïdes a un codi convingut prou simple, no superior a deu o dotze elements. Es recorria òbviament a banderes i insígnies, entrant en joc tant la forma de presentar-les (dalt, encreuades, a esquerra, etc.) com els colors de la tela: precisament Elià (AEL., *NA* XV 5) compara l'actuació des de la plataforma amb l'ús del *σύνθημα* en l'exèrcit, és a dir, les ordres que es comunicaven a les tropes per mitjà de banderes. Opià (OPP., *H.* III 640) refereix a més que el sentinella comunica per senyals el que ha vist, però el matís que introdueix amb el verb *πιφαύσκειν*, format sobre l'arrel de *φαός* (brillar, fer brillar), apunta a la utilització de senyals lluminosos, és a dir, d'espills o objectes reflectants, i no seria estrany que des d'algunes talaies s'emeteren senyals combinant banderes i llampades de llum. En veritat, la tècnica de l'almadrava recomana la llum del dia, i durant les hores diürnes es practicaria habitualment; però no podem ometre una cita d'Heròdot, on copia la resposta que l'endeví Anfilit d'Acarnània va donar al tirà Pisistrat com a vaticini de la seua entrada triomfal a Atenes: "Tirat està el cas, la xarxa està estesa, les tonyines acudiran en la nit de lluna" (HDT. 62). El text dóna clarament a entendre que des d'alguns observatoris els sentinelles podien, aprofitant les dates de lluna plena, localitzar de nit a les tonyines i activar el dispositiu de pesca per a la seua captura. Encara que allò lògic és que en tals casos (unçes sis nits en els huit mesos de març a octubre) es valgueren per a donar la informació de senyals acústics, la veritat és que les circumstàncies admetien el maneig de foc (torxes) com a transmissor del codi, un sistema prou estés en l'àmbit cívic i militar per a activar la defensa de posicions i enviar ordres precises i que seria perfectament adaptable als objectius de la caça de tonyines, ja que els grecs també van pescar la tonyina de nit amb torxes³⁴.

Conté la nostra documentació una altra notícia important per a traçar el quadre dels *thynnoskopoi*. En efecte, no és arriscat presumir que les advertències remeses pel sentinella des de la seua posició elevada, encara que pogueren ser més o menys correctament captades d'una banda dels pescadors, tenien en les barques un directe receptor que sabia desxifrar tot quant aquell comunicava, i que tals dades passaven immediatament als caps de les xarxes i de les embarcacions per a organitzar sense entropessades les maniobres pertinents. Doncs bé, aquesta conjectura crec trobar-la confirmada per dos detalls d'entitat. En primer lloc, la menció feta per Elià (AEL., *NA* XV 5) que, abans de començar l'estesa de les xarxes, un dels tripulants està encarregat de vigilar l'observatori (*ὁ τῆν σκοπιάν φυλάττων*); la dita persona no pot ser més que el pescador que, quan es dóna l'alarma, atén als

³⁴ *Vid.* respecte d'això RHODE, "Thynnorum captura...", p. 50; sobre l'ús de torxes pels pescadors en l'Antiguitat subministra algunes altres dades ROBERT, *Hellenica...* X, p. 272, n. 3.

senyals emesos pel sentinella, sent el seu destinatari i intèrpret. I, en segon terme, gràcies a la nòmina dels integrants de la societat d'arrendataris de la pesca en el Nileu de Pari: allí figuren, com vam tenir ocasió de veure, dos associats que exerceixen com σκοπιάζοντες i un tercer a qui es denomina el έφημερεύων. Immediatament s'infereix que la inclusió en l'estela de dos títols que aparentment són sinònims obeeix al fet que compleixen labors distintes. Aquests eren, al meu parer, complementàries i s'expliquen raonablement seguint l'anterior plantejament: els σκοπιάζοντες serien els receptors dels senyals que arribaren des de la talaia, i la seua duplicació derivaria de simples factors de precaució, com ara la conveniència d'evitar equívocs, la separació entre dos grups de barques (les que estenen les xarxes, que van per fora, i les que tanquen el cop, que van per dins), cada un dels quals porta un receptor, etc. Al seu torn, el έφημερεύων degué ser el genuí i hàbil sentinella dels bancs de peixos instal·lat en un altura, aquell els senyals del qual esperen els σκοπιάζοντες per a posar en marxa la trampa de l'almadrava³⁵. Res hi ha d'estrany, per tant, que l'observatori de tonyines rebera també la denominació d'ήμερεσκοπεϊον, perquè sobre aquesta clariana s'assentava l'expert l'activitat professional del qual es qualificava de έφημερεύειν.

La resta d'aspectes sobre la captura d'aquesta espècie excedeixen ja el marc estricte d'aquest treball, orientat únicament a aprofundir en el paper dels observatoris, perquè afecten la tècnica d'estendre les xarxes i organitzar l'almadrava³⁶. Afegim tan sols que els *thynnoskopeia* no van proliferar en excés perquè, òbviament, no tots els trams de la costa reunien bones condicions: pas de la migració³⁷; "llocs no massa angostos, al peu de riberes abruptes i amb plataformes ensostrades, no massa exposats als vents, amb la convenient proporció de cel obert i d'abrigats refugis" (OPP. H. III 634-636); subministrament d'abundants quantitats de sal des de les proximitats per a la conservació immediata de grans quantitats de peix. El nombre d'aquests talaies va ser major en el Mediterrani occidental que a Grècia, les illes i el Mar Negre³⁸; per al cas de la Península Ibèrica és segur que n'hi havia al territori de les ciutats famoses com a grans productores de conserves de peix (Gades, Carteia, Abdera, Sexi, Cartago Nova) i que servien per a la captura tant de tonyines com de cavalles, bonítols, melves i albacores, encara que els mètodes pròpiament fenicis no tenien per què ser els mateixos que aplicaven els grecs (*vid. infra*)

Si associem ara totes aquests dades amb els escassos elements que donen testimoni de l'antic *hemeroskopeion* peninsular comprovarem que el panorama s'aclareix de forma sorprenent. L'únic text un tant explícit sobre aquest lloc és el d'Estrabó, la informació del qual remunta, via Posidoni, a Artemidor³⁹. Aquest últim afirmava que Hemeroskopeion era una població molt xicoteta (πολίχιον) pertanyent als massaliotes, i aquesta imprecisa pinzellada (què és exactament un πολίχιον?) va donar peu a propugnar la

³⁵ La meua interpretació no es contradiu amb l'anterior sobre els pescadors que treballaven en la zona de Pari denominada Φρου-, ja que en aquell cas l'acció verbal de σκοπιάζειν podia estar perfectament referida tant al sentinella de la talaia com a qui espera els seus senyals.

³⁶ *Id.* respecte d'això GARCÍA VARGAS, "Pesca, sal y salazones...", ps. 16-18.

³⁷ Que no voreja exactament les costes, perquè els bancs naden del mar lliure a la costa, i quan troben un obstacle canvien de rumb en sentit contrari al què portaven, tornant a retornar després del zig-a-zaga (OLIVER NARBONA, *Almadrabas...* p. 17).

³⁸ La relació dels un poc més de quaranta llocs (*thynnoskopeia* pròpiament dits o ciutats en les costes de les quals n'hi havia) es trobarà en KELLER, *Die antike Tierwelt* II, ps. 383 s.; STEIER, *RE VI A 1*, col. 729 s., s.v. Thynnos; CURTIS, *Garum...*, ps. 65, 85s., 129s.; cal afegir ara Hemeroskopeion en la Península Ibèrica i les *thynneia* del golf Argòlic (ROBERT, *Hellenica...* XI-XII, p.159,n. 2).

³⁹STR. III 4. 6 (C159)

⁴⁰ Tota la bibliografia està infestada de remissions encruades entre sí que, sense cap argument original, tan prompte parlen de ciutat focense com de colònia grega, tan prompte neguen qualsevol presència fenícia o grega pels entorns com l'animen, tan prompte posen en dubte que *Dianium* siga la successora del nom *Artemision* com fan d'aquest últim un gran temple. On millor es reflecteix aquesta nebulosa és en la síntesi que va perseguir A. TOVAR, *Iberische Landeskunde. Segunda parte. Las tribus y las ciudades de la antigua Hispania. Tom 3. Tarraconensis*, Baden-Baden, 1989, ps. 207-210.

⁴¹ Si era visible des de molt lluny per als que arribaven per mar, com assegura Estrabó, significa que el propi observatori gaudia de vistes aclarides.

⁴² L'existència de salines prop de Dénia (*vid. infra*, notes 56s.), convida a pensar que des de la protohistòria es donava la condició més important per a poder explotar en grans quantitats el peix. Al segle VI hi havia una fortificació ibèrica en el massís de Montgó, la muntanya que domina Dénia: *vid. H. SCHUBART, "Untersuchungen an den iberischen Befestigungen des Montgó bei Denia (Prov. Alicante", Madrider Mitteilungen, 4 (1963) ps. 51-69; E. A. LLOBREGAT CONESA, Contestania ibérica, Alacant. 1972, ps. 45-48.*

⁴³ Del tema se n'ha ocupat J. L. LÓPEZ CASTRO, "La producción fenicia occidental de salazón de pescado", en *II Congreso Peninsular de Historia Antigua. Actas. Coimbra, 1900*. Coimbra, 1993, ps. 353-362.

⁴⁴ La prioritat dels fenicis en el promontori, a reserva de les restes materials que sens dubte aniran apareixent, naix de la meua hipòtesi sobre el primitiu culte tributat a Tanit, que seria més tard assimilat al d'Àrtemis.

teoria de l'existència en la costa de Dénia d'una vella *apoikia* focense, ocupada després per Marsella, i molts creurien, supose, que el seu caràcter de ciutat no oferia dubtes tenint en compte el sorgiment del municipi romà de *Dianium*⁴⁰.

Eixes velles quimeres no poden ja sostindre's, perquè la història d'aquell lloc deu reescriure's de la següent manera. El promontori en què estan hui les ruïnes del castell de Dénia es va habilitar com a talaia que permetia detectar l'arribada dels bancs de tonyines durant les seues migracions i, disposant en la costa —que en l'Edat Antiga aplegava al peu del tossal— algunes embarcacions, realitzar captures. Aquell observatori era perfecte, perquè es tractava d'un punt elevat sobre la mar (*ἄκρον* en Estrabó) amb visibilitat oberta⁴¹; tan perfecte que fins dates molt recents, com després direm, va continuar donant seient als sentinelles de les almadraves. És més que probable que tals activitats foren ja desenvolupades per un grup de població indígena (protoibers) amb els mitjans tècnics al seu abast abans que es produïra la instal·lació, una miqueta més al sud, dels primers assentaments fenicis⁴². Però la presència pròxima d'elements semites (Eivissa, Guardamar), una de les principals fonts de riquesa de la qual des de Cadis fins a Múrcia era la confecció de conserves de peix⁴³, unida al fet de la progressiva expansió fenici-púnica en direcció a l'Ebre, va haver de convertir aquest enclavament en una empresa mixta d'explotació dels recursos tonyiners, si és que els semites no van desplaçar per complet els indígenes (per la força) o els van compensar d'alguna forma pactada pel dret a l'extracció de la pesca.

Crater del venedor de tonyina. 380-370 a.C. Cefalú. *Museo della Fondazione Culturale Mandralisca, CAT, 233.*

Els fenicis coneixien i aplicaven tractaments adequats de saladura amb què preservar el nombre més gran possible de subsistències, per la qual cosa en la contornada d'aquell promontori va haver de sorgir ja una factoria que, amb la sal obtinguda molt prop, elaborara i envasara els productes extrets de la mar durant la campanya tonyinera⁴⁴; les seues formes de capturar la tonyina amb sentinella, encara que tingueren una empremta pròpia i no

depengueren de les gregues⁴⁵, havien d'estar emparentades amb aquelles, perquè xicotets cércols de xarxes per a copar el banc havien de formar part de la tècnica comuna al Mediterrani minoic, micènic i fenici. Per desgràcia, no tenim dades precises sobre les arts de pesca emprades per fenicis i púnics i, en l'estat actual de la investigació, no hi ha manera de saber si l'estesa de les seues xarxes havia aconseguit la mateixa eficàcia pràctica que caracteritza les almadraves gregues; en tot cas, encara que les millors tècniques per a caçar els grans bancs de tonyina foren obra primerenca de l'enginy hel·lènic⁴⁶, els contingents colonials traslladats fins a Itàlia i Sicília primer i, més tard, fins a Gàl·lia i la Península van haver de difondre-les i demostrar la seua gran rendibilitat, perquè no de bades els bancs de tonyina són molt abundants i tenen més greix quan, en la seua migració gamètica o genètica, ascendeixen des de l'Estret cap a la desembocadura del Roine i les platges del Mar Tírré. Cal admetre, així, que a partir d'una època (entorn del canvi del segle V al IV) tots els sistemes de captura utilitzant talaies s'haurien estés pel Mediterrani i serien comuns a semites i grecs, gràcies als viatges i als contactes comercials, encara que aquestos últims dominaven amb major perícia aquesta ciència⁴⁷.

Que va haver-hi un grup de pescadors grecs en el promontori de Dènia em pareix trobar-se fora de discussió, no tant perquè mantingueren el nom de ἡμεροσκοπέλιον —perquè els visitants grecs podrien haver registrat aquesta denominació, sense donar-se la circumstància que ells mateixos treballaren allí, només perquè coneixien la funció que exercia— quant per la notícia d'Estrabó (Artemidor) que li atorga filiació massaliota. Ja hem comprovat en un passatge d'Elià (AEL., *NA* XIII 16) i un altre d'Opià (OPP., *H.* III 625-626) que Massàlia es dedicava a la captura i explotació de la tonyina en la desembocadura del Roine, i el mateix feien els seus colons d'Antípolis (Antíbol)⁴⁸, de manera que no resulta insòlit que, en un moment donat (segles V/IV a. C.?), arribaren des de Massàlia tant un grup d'especialistes en la preparació d'almadraves com, per descomptat, alguns professionals en l'explotació dels recursos obtinguts (fabricants de saladures, comerciants exportadors de les conserves), tal vegada tots ells associats, que establirien bones relacions amb les poblacions més pròximes⁴⁹. La ubicació en eixe promontori d'un lloc consagrat (aquest és el valor de l'expressió ἱερόν que ens transmet Estrabó; segurament no va passar de ser un altar a l'aire lliure) a Artemis Efèsia, l'explicació del qual en directa relació amb la pesca abordarem després, és una altra prova més de la presència de treballadors grecs d'origen foscense (massaliota) en la més antiga almadrava de Dènia.

La factoria d'elaboració de les conserves i l'assecador de peix (ταριχεῖα) va haver d'adquirir certa entitat, a jutjar no sols pel detall que aquell observatori va passar a constituir un topònim de referència, sinó també perquè disposava d'un embarcador⁵⁰ i, en particular, perquè el conjunt format per les dependències de la fàbrica i pels habitatges dels obrers (conservers

⁴⁵ Vegeu GARCÍA VARGAS, "Pesca, sal y salazones...", ps. 32 ss.; E. GARCÍA VARGAS i E. FERRER ALBELDA, "Las salazones de pescado de la Gadir púnica: Estructuras de producción", *Laverna*, 12 (2001), ps. 21-23.

⁴⁶ Les mencions fetes per Heròdot i Aristòfanes induïxen a considerar que, des de molt de temps abans (amb certesa des del segle VI a. C., segurament des del VII), els grecs aprofitaven els *thynnoskopeia* i la parada d'almadraves.

⁴⁷ Evidentment, un dada que parla molt a favor seu és que van crear una abundant literatura tècnica sobre el particular, i Elià (AEL., *NA* XV 6) recorda que Sofró va escriure un tractat sobre la caça de la tonyina (θυνοθήρα).

⁴⁸ Els peixos salats d'Antípolis figuren en PLIN., *MART.* 31, 94 i DT., 13, 103; sobre l'explotació de la tonyina i altres espècies pels massaliotes en forma de conserves vegeu M. BATS, "Definition et évolution du profil maritime de Marseille grecque (VIe-Ier s. av. J. C.)", en *L'exploitation de la mer de l'Antiquité à nos jours. II. La mer comme lieu d'échanges et de communication* (VIèmes Rencontres Internationales d'Archéologie et d'Histoire d'Antibes, Octubre 1985), Valbonne, 1986, p. 45.

⁴⁹ El recent article de B. LOWE, "Between Colonics and Emporia. Iberian hinterlands and the exchange of salted fish in eastern Spain", en Z. H. Archibald, J. Davies, V. Gabrielsen i G. J. Oliver, *Hellenistic Economics*, London i Nova York 2001, ps. 175-200, no aporta res de nou que no siga el superat esquema de la colonització peninsular, basat tan sols en materials arqueològics.

⁵⁰ Ja que STR. III 4. 6 (C 159) proporciona la notícia que Sertori va utilitzar el promontori com a refugi d'operacions marítimes.

i treballadors de les salines) i dels pescadors s'assemblava a una minúscula aldea (=πολίχνιον) que Artemidor va prendre, com si es tractara d'una *apoikia* oficial, per fundació (!) dels massaliotes. Estic convençut que, en origen, aquell xicotet nucli estaria habitat només durant uns mesos, de manera que en acabar la temporada de pesca i el període de confecció i retirada de les conserves la majoria dels ocupants tornaria a les seues llars (Eivissa, Guardamar, Cartago Nova, Empúries, Massàlia) i el poblat marítim quedaria com a alberg de les arts de pesca⁵¹. Per a la seua reparació i per a l'atenció de les basses de la factoria i de les salines tal vegada romangueren allí durant la resta de l'any unes quantes persones. Amb el temps, en aquella aldea va haver d'estabilitzar-se una xicoteta comunitat centrada en la pesca, les conserves i el seu comerç, però la relativa menudesa de les instal·lacions i l'austeritat dels seus materials, així com l'absència de bones cases —és probable que estigueren més prop del que és una cabanya— i de qualsevol edifici públic o important, excepte els magatzems, conduiria al resultat que respecte a eixe punt geogràfic només es prenguera en consideració la prominent talaia de les tonyines, que era la raó de ser de l'enclavament i de la bona marxa de la qual depenia tot el demés (incloses les salines). Açò explica que el Periple d'Aviè (AVIEN., *Ora* 476-478) continga l'afirmació, donada la nul·la entitat urbana d'aquell lloc, que en principi va existir una ciutat (*Hemeroscopium quoque habitata pridem hic civitas*) però que aquella va degenerar fins a quedar pràcticament deserta (*nunc iam solum vacuum incolarum languido stagno madet*). Per descomptat, l'origen ètnic dels habitants va haver de ser múltiple: situant-nos a partir del segle IV a. C., hi hauria grecs per a organitzar la pesca i dirigir la factoria i les operacions mercantils —una part d'ells no serien sinó empleats i agents dels rics comerciants que, tenint casa de negocis en els grans ports (Sagunt, Empúries, Massàlia), traficarien amb les conserves—; hi hauria també semites de les ciutats fenícies del sud de la Península o de Cartago, els quals col·laborarien tant en tasques de pesca i conservació del peix com en les operacions comercials (fins i tot com associats dels grecs); hi hauria finalment alguns indígenes empleats com a obrers en els arrossegaments, transports i l'atenció de les basses del peix i de la sal.

El complex format per la factoria i les casetes en una zona pròxima al promontori va estar actiu ininterrompudament, de manera que en el moment de l'arribada dels romans continuava amb la seua producció. Necessàriament va sorgir llavors un canvi en la seua naturalesa, perquè els drets de pesca van passar a poder de l'estat. Tal com es va fer a Àsia Menor, també en la Península controlaria el Senat l'explotació de recursos del mar a efectes tributaris, i el procediment a aplicar passava per l'arrendament de l'ocupació de la σκοπιά. És molt probable que durant un període de l'etapa republicana l'*hemeroscopeion* i les seues instal·lacions estigueren en mans d'una companyia de Massàlia representada per un ἀρχώνης, donada l'estreta aliança que va

⁵¹ En els anomenats κηροθηρεία per Elià (AEL., *NA* XIII 16), on s'emmagatzemaven les grans i llargues xarxes i la resta d'utensilis de pesca.

existir entre aquella *polis* i Roma; després entrarien en lliça les poderoses *societates* de l'oligarquia romana. L'explotació i exportació del peix va haver de funcionar pròsperament; Sertori va utilitzar aquell port com a base d'operacions; de seguida es va incrementar la romanització de la zona adjacent, fins a arribar a constituir una comunitat urbana (*Dianium*) que va obtindre, tal vegada en època de Vespasià, l'estatut municipal⁵².

Fins ara no han aparegut restes a Dénia de l'antiga factoria, però és veritat que el jaciment original es troba ocupat per la població actual i ha pogut quedar totalment destruït. No és probable que la fàbrica de saladura es trobara massa apartada de l'observatori, i és molt versemblant que l'antiga almadrava grega (greco-púnica), després de cada jornada de captura, fóra arrossegada fins a la platja que hui encara es coneix com de l'Almadrava⁵³. En tot cas, algunes parts del peix i processos de salat (lloms, freses) podien haver-se traslladat a un altre lloc pròxim. A època romana pertanyerien les restes d'una xicoteta indústria de saladura deu quilòmetres al nord de Dénia, prop del Verger, on hi ha també una platja de l'Almadrava i tal vegada rastres d'antigues salines, encara que podria tractar-se tan sols de les dependències d'una gran *vila* on s'envasaren productes marins⁵⁴. Però major importància revisteix una interessant factoria romana ubicada a Xàbia (Punta de l'Arenal), distant uns huit quilòmetres de Dénia, que testimonia la rendibilitat de la costa en la regió circumdant⁵⁵; el valor d'aquest últim jaciment radica a més en el fet que conserva les restes d'unes antigues salines, en la zona denominada precisament El Saladar, de les que encara subsisteix un canal d'alimentació (l'anomenada Séquia de la Nòria)⁵⁶. També una parcel·la de Dénia pròxima a la població conserva aquesta denominació (el Saladar), i donats els canvis patits pel vell embarcador i la línia de costa, no seria estrany que aquell punt haguera albergat unes salines. Sospite que el *languidum stagnum* que, segons Aviè (AVIEN., *Ora* 477 ss.), impregnava el sòl pròxim a *Hemeroscopium* va poder ser una albufera/saladar que, en retirar-se la mar, va anar dessecant-se. L'explotació de salines en aquest territori durant l'època romana no ofereix dubtes, no sols perquè es conserven les empremtes de les de Xàbia i de les indústries de saladura esmentada, sinó també perquè en una inscripció funerària romana diversament interpretada figura un llibert o esclau, que precisament porta un nom grec (*Beryllus*) que tal vegada exercia l'ofici de *salinator* en l'àmbit del municipi dianenc⁵⁷.

Però si hi haguera dubtes sobre l'exuberància de tonyines amb què la naturalesa va dotar aquella talaia de Dénia –el que porta amb si la instal·lació adjunta de factories, ja que, perquè eixes quantitats de peix es mantinguen en condicions, és necessari tractar-les molt prompte–, valguen diversos testimonis de segles posteriors, durant els quals seguia explotant-se aquella riquesa. El rei Felip III, que va visitar Dénia en 1599, concorria a la pesca de tonyines i va matar diversos exemplars amb la seua mà quan estava l'almadrava vora la platja⁵⁸. Açò afirmava l'historiador Gaspar Escolano:

⁵² Vid. CIL II p. 484. '.

⁵³ OLIVER NARBONA, *Almadrabas...*, p. 249.

⁵⁴ G. MARTÍN, "Las pesquerías romanas de la costa de Alicante", en *Trabajos de Arqueología dedicados a D. Pío Beltrán* (Papeles del Laboratorio de arqueología de Valencia, 10), València, 1970, ps. 149 s.; LAGÓSTENA BARRIOS, *La producción de salsas y conservas...*, ps. 188 s.

⁵⁵ G. MARTÍN i M. D. SERRES, *La factoría pesquera de Punta del Arenal y otros restos romanos de Jávea (Alicante)* (SIP-Serie de Trabajos Varios, 38), València, 1970; LAGÓSTENA BARRIOS, *La producción de salsas y conservas...*, ps. 185-188.

⁵⁶ MARTÍN i SERRES, *La factoría pesquera...*, ps. 92 s.; MARTÍN, "Las pesquerías romanas...", p. 149; OLIVER NARBONA, *Almadrabas...*, p. 72. No s'ha de tenir en compte l'error de LOWE, "Between Colonies...", p. 179, que fa de la Séquia de la Sénia una factoria romana de tractament del peix.

⁵⁷ CIL II 3599. Vaig presentar aquesta interpretació en un congrés celebrat al novembre del 2000 a Valladolid, com a part d'una comunicació titulada "Documentos epigráficos hispanos sobre la explotación de la sal", que publicaré pròximament.

⁵⁸ La notícia procedeix de Mariana; vid. OLIVER NARBONA, *Almadrabas...*, pàgs. 142-148, on arreu altres dades històriques d'anys posteriors.

“De los atunes que acuden por junio y julio a las almadras de Benicasim, Denia, Jávea y Alicante, es no acabar comenzar a hazer referencia: según que se mata cada día a trescientos o quatrocientos... El orden que se guarda en pescarlos es artificioso. Porque se ponen seys o siete barcos en arco, algo desviados los unos de los otros; dos destes están hazia tierra con las redes gruesas para sitiarnos; y el barco más apartado le dexan a quarto de legua. Los atunes se vienen bogando hazia la costa y antes de que lleguen al puesto, los descubre desde una atalaya, tan claro por el aguaje que hazen que los puede contar. Descubiertos, se haze seña con un lienzo y luego comienzan a moverse los dos barcos con las redes y los van tendiendo por el agua adelante, ciñendo a los atunes hasta emparejar con el barco postrero, que también baxa echando las suyas. Por este camino, en breve espacio los tienen aislados sin osar ellos rebullirse, porque con ser tan disconformes, son con extremo medrosos y se atajan de cualquier pajuela que en el agua vean. De estas redes la una es de esparto y se llama adaçal, la otra de cáñamo y llámanla cinta gorda: que tiradas a su tiempo por más de doscientos bergantes, llevan tras sí enredados a aquellos cuerpos de los atunes, y arrojándose sobre ellos hombres desnudos con cloques, que son unos garabatos de hierro clavados en palos, les hienden las cabeças y así los acaban”⁵⁹.

Una altra font molt instructiva sobre la importància de Dénia en la pesca de la tonyina la constitueixen certs informes remesos en 1839 al Batle General de València, on s'adverteix que “siendo mucho mejor por su situación la almadra de Denia que las que ponían en Calpe y Benidorm, debía calarse, ya que haciendo un edicto por Cataluña, Andalucía y Castilla, no faltarían arrendadores y, en todo caso, ellos son los que cargan con los gastos de redes, barcos y demás enseres... Habría oposición de otras almadras a que se ponga la de Denia, por los perjuicios que creen que les ocasionaría... En los últimos años del siglo anterior (siglo XVIII) la almadra de Denia pertenecía todavía al Duque de Medinaceli, siendo sus últimos arrendatarios dos de Vergel y otra casa de Denia. Había costado unos 30.000 ducados y, en tiempos, se sacaba tanto que causaba envidia a los demás de los cabos... Los almadreros de los cabos habían sentido siempre envidia de las muchas capturas que obtenían los de Denia y de la gran fama que tenía por doquier”⁶⁰.

Passem ara a l'aspecte religiós. Junt amb la seua condició de talaia tonyinera, l'*hemeroscopeion* de Dénia ve significat per Estrabó (Artemidor) com un promontori sagrat de l'Artemis Efèsia. També aquesta característica es troba en perfecta consonància amb la naturalesa “íctica” del lloc. La tradició de consagrar a la divinitat una víctima per a propiciar els beneficis que s'espera rebre com a fruits de la terra o de la mar va ser comuna a semites i grecs. Els fenicis van admetre el peix com a ofrena votiva destinada tant a Tanit com a Baal Ammó, però sabem que mentre certes espècies estaven prohibides, la tonyina era un dels peixos religiosament lícits; aquest ús va passar a Cartago i a les colònies occidentals, com mostra la representació

⁵⁹ G. ESCOLANO, *Décadas de la Historia de la Insigne y Coronada Ciudad y Reino de Valencia. Década primera*. València, 1610, cols. 728-730 (hi ha edició facsimilar de la Universitat de València, Dpt. d'Història Moderna, València, 1972).

⁶⁰ L'informe figura citat per OLIVER NARBONA, *Almadras...*, ps. 171 s.

de peixos en ofrenes figuratives⁶¹ o el fet que l'únic *thynnoskopeion* nordafricà citat per Estrabó estiguera ubicat vora el promontori d'Ammó Balithon⁶². A la Tanit fenici-púnica es degué doncs encomanar-se la tutela de la de Dénia i s'hi li retria culte per a afavorir les campanyes de la pesca. Els grecs es van limitar a establir el sincretisme d'aquella divinitat femenina, que fins i tot va poder contindre trets de la deessa síria Atargatis (el santuari del qual era famós pels sacrificis de peixos)⁶³, amb l'Artemis d'Èfes.

L'explicació de semblant elecció podríem justificar-la recolzant-nos només en el conegut relat de l'afecte especial que Massàlia i totes les seues colònies professaven a aquesta divinitat, perquè segons la crònica pàtria quan els focenses van abandonar el seu país i van consultar d'Èfes estant a Artemis sobre el seu destí, una dona posseïda per la deessa es va posar al front de l'expedició i els va conduir en el seu viatge a Occident⁶⁴. Però això més bé és accessori. La vertadera raó consisteix en el fet que, dins de l'àmbit de la naturalesa, l'Artemis Efèsia era un numen polivalent que simbolitza preferentment l'abundància. Aquesta idea de potència que fecunda i nodreix, expressada en la seua polimàstia i receptora de totes les prerrogatives de la Gran Deessa Mare minorasiàtica, porta com a resultat que la seua acció abraça el conjunt de la naturalesa i que l'Artemis així invocada regne sobre la terra i sobre les aigües, sobre el cel i els aires, sobre la vida vegetal i la vida animal. Els seus poders s'exercien, doncs, també sobre les aigües, i en particular les del mar; no és fortuït que el seu temple es col·locara, amb intenció manifesta, en la ribera de l'Egeu. Fins al propi culte retenia traços d'eixe domini quan en una de les seues festes se celebrava la processó marina i el ritu de llavar en la mar la imatge de la deessa⁶⁵. Per la mateixa raó, Artemis actuava com a protectora de les travessies marítimes i de la navegació. Aquesta configuració es complementa amb la qualitat de senyora de tots els animals salvatges (πότινια θηρών), caràcter que li atorgava sobirania sobre els peixos i la seua captura. Com la caça més complexa a efectuar en la mar era la de les tonyines, gens millor que situar-la davall l'empara d'aquesta Artemis bessona de la senyora de les feres, a qui entre altres animals sempre se li van associar els peixos⁶⁶.

Si el lloc va estar tan indissociablement lligat a la figura d'Artemis, perquè Estrabó (Artemidoro) registra que el tossal portava així mateix el nom d'Artemision, va ser evidentment perquè la deessa rebia allí veneració. La seua doble condició d'observatori i de lloc consagrat pot ser conseqüència que la tasca del sentinella no està lluny de representar un ritual secret i religiós –ja vam veure que posseeix una “saviesa oculta”–, i que aquest és capaç d'interpretar com un profeta o endeví (μάντις) els senyals que des de la mar remet la divinitat en forma de bancs. Crec que dins de la religiositat dels pescadors de la tonyina en almadraves caldria incloure els sacrificis de peixos a Artemis, i imagine que cada vegada que el sentinella pujava a la talaia/santuari, imbuït de respecte i misticisme (quan no de tabús i

⁶¹ Sobretot això tracta, amb la seua habitual mestria, F. J. DÖLGER, IXΘΥC I. *Das Fisch-Symbol in frühchristlicher Zeit*. IXΘΥC als Kürzung der Namen Jesu IHCOYC ΧΡΙΣΤΟΣ ΘΕΟΥ ΥΙΟΥ ΟΥΤΗΡ², Münster/Westf., 1928, ps. 438-441; IXΘΥC, II. *Der heilige Fisch in den antiken Religionen und im Christentum*, Münster/Westf., 1922, ps. 270-276.

⁶² STR. XVII 3. 16 (C 834). No sé si ha sigut estudiada aquesta advocació d'Ammó, un compost la primera part del qual presenta l'arrel Ba(a)-, Bel-, igual que Bel-fegor, Bel-zebú, etc.

⁶³ DÖLGER, IXΘΥC..., II, ps. 180 ss. (Der Fischopfer im Kult der syrischen Göttin Atargatis).

⁶⁴ STR. IV 1. 4 (C 179). i cf. III 4. 8 (C 160).

⁶⁵ Vid. CH. PICARD, *Éphèse et Claros. Recherches sur les sanctuaires et les cultes de l'Ionie du Nord* (BEFAR, Fasc. 123), Paris, 1922, ps. 312 s., 375-378; R. TONNEAU. "Éphèse au temps de Saint Paul", *Revue Biblique*, 38 (1929), p. 338.

⁶⁶ PICARD, l. c., p. 515.

supersticions), duria a terme una ofrena o una súplica a la deessa. En tot cas, abans d'iniciar-se la temporada done per segur que celebrarien en el seu honor un sacrifici amb el mateix objecte que declara l'epigrama de cert pescador inclòs en l'Antologia Grega: Ménide lliura com ἀνάθημα a Artemis un moll torrat sobre carbons i un llissa a canvi que les seues xarxes estiguen sempre carregades de preses (μοι πλησθέντα δίδου θηράμασιν αἰὲν δίκτυα), perquè la deessa regeix amb el seu poder totes les xarxes (les de la caça en terra i les de la pesca)⁶⁷.

Convé acabar amb unes reflexions per a la història de la colonització grega en la Península Ibèrica. Respecte al panorama mercantil, la pacífica vida del ἡμεροσκοπεῖον i voltants planteja nous interrogants, als que no resulta senzill contestar. Per la concisió de les dades transmeses sobre aquest lloc, que posseïen caràcter eminentment geogràfic i es redueixen pràcticament al text estrabonià, pareix com si les notícies sobre la pesca que estaven en poder d'Artemidor procediren d'una carta o periple usat pels grecs on s'haguera representat el símbol del promontori, amb la seua funció pràctica (de la que era apèndix la religiosa), i el πολίχνη constituït per la fàbrica de saladura annexa i les seues habitacions. És possible que aquella no tinguera nom propi (seria, simplement, la factoria), i si portava algun que fóra d'origen indígena o la seua adaptació semita. Si l'explotació de la pesca en la costa limítrof va estar conduïda, com presumisc, per massaliotes o altres grecs assalariats per aquells, succeiria que la saladura i les conserves produïdes cada any es veurien prioritàriament encaminades en direcció nord i arribarien als circuits comercials per obra de Marsella i Siracusa. Per descomptat, havia d'existir un contacte més o menys continu entre la factoria i els seus abastidors, perquè, per exemple, les barques de rem per a l'almadrava, la reposició de les grans xarxes i de les cordes, els centenars de suros necessaris⁶⁸ i els llastos de plom, haurien d'arribar des de l'arc grec del golf de Lió o ser portats cada vegada a l'inici de la campanya; i durant una curta temporada allí ancorarien les naus que carregaven les conserves. Però també podia ocórrer que una part fora desviada (venuda) cap a Eivissa o Cartago Nova, o retirada pels associats púnics en la companyia de pesca: no cal descartar que es tractara, des d'antic, d'una empresa mixta coparticipada i codirigida per grecs i púnics, la qual cosa explicaria molt bé algunes tendències de circulació d'àmfores púniques de saladura des del sud d'Alacant en direcció a Empúries⁶⁹.

Sense restes materials, resulta impossible estimar el volum de la producció. Si aquest no va ser l'únic *thynnoskopeion* d'arrelam grec en la costa oriental espanyola, sinó que va haver-hi altres la memòria de la qual no ha perviscut, llavors del fet que figurara ben registrat en la cartografia dels grecs cabria deduir que posseïa especial rellevància, i fins i tot que els seus productes gaudien de fama entre un sector dels consumidors. En última instància, és necessari aprendre ara noves lliçons: les anomenades Ἰβηρικὰ

⁶⁷ ANTHOLOGIA GRAECA VI 105.

⁶⁸ OLIVER NARBONA, *Almadrabas...*, p. 225, cita com en època contemporània una almadrava gastava anualment set mil quilograms de suro. En l'Antiguitat la xifra seria menor, i el suro necessari podia aconseguir-se a l'Empordà.

⁶⁹ *Vid.* L. LÓPEZ CASTRO, *Hispania poena. Los fenicios en la Hispania romana (206 a. C.-96 d. c.)*, Barcelona, 199 p. 142.

ταρίχη, que van ser lloades per molts autors i que gaudien de merescut prestigi a Grècia, aconseguint alts preus, s'han considerat unànimement com a salades i conserves remeses des del sud de la Península per fabricants i exportadors semites, però en realitat van formar un conjunt de productes molt més ampli del que suposem, una part dels quals va estar fabricat pels grecs i preparat ja en origen al gust del consumidor grec⁷⁰. I encara que des del seu emmagatzematge i redistribució en algun punt intermedi del camí (Cartago, Sicília, Tàrent) isqueren tots ells designats amb eixa espècie de marca registrada (*Iberika*) que garantia un origen occidental (comprenent probablement, part d'Àfrica), els estocs estaven compostos per un variat nombre d'especialitats que es diferenciaven en els seus ingredients, preu i qualitat.

Què més pot dir-se d'Hemeroskopeion als lectors oberts? No massa però encara alguna cosa més. Que ningú no espere allí cap colònia focense o massaliota, ni espere cap temple de l'Artemis Efèsia. Esforcen-se en prospectar prop del castell les restes de la factoria i les empremtes que encara puguen subsistir de la pràctica de les almadraves. Mediten a fons com tota la cultura dels grecs forma una unitat, les claus d'intel·ligència de la qual reclamen l'estudi dels diversos mars i rutes on van conuiu amb altres pobles i gents, i isquen de l'estret marc de la investigació localista, pobre d'horitzons i dejuna de la lectura d'altres fonts escrites que no siguen les que citen els seus antecessors.

⁷⁰ Hi ha un text grec d'època hel·lenística que mostra com els membres de certa comunitat estaven obligats a arreplegar les baies madures del ginebre per a lliurar-les com a tribut (a vegades 200 medimnes, a vegades 60) a una altra ciutat marítima, que sens dubte precisava d'elles per a emprar-les com a aromatitzant i conservant (peixos, confitats). M'ocuparé d'això amb més detall en futurs treballs sobre la sal. Qui podia imaginar que les baies de l'humil *juniperus* tan abundant en la Península i en Balears, interessaven econòmicament als grecs? Les recol·lectarien els ibers, vista la demanda, i obtindrien per eixa mercaderia altres béns d'intercanvi? Aquestes són les coses que s'aprenen llegint una miqueta més que la literatura nacional o veïna (un no és seguidor de cap escola, i posseeix en canvi criteri propi).